

‘Beth os mai hon yw Armagedon?’: Crefydd a’r Wasg Gymreig yn y Rhyfel Byd Cyntaf

Meilyr Powel

Adran Hanes, Prifysgol Abertawe

Cyflwynwyd: 12 Medi 2017; Derbyniwyd: 1 Mawrth 2018

Crynodeb: Mae'r papur hwn yn dadansoddi cynnwys y Wasg gyfnodol Gymreig ar adeg y Rhyfel Byd Cyntaf, gyda ffocws ar y modd y datblygwyd crefydd yn agwedd flaenllaw o'r diwylliant rhyfel yng Nghymru. Fel rhan allweddol o'r gymdeithas sifil, roedd y Wasg yn llwyfan nerthol ar gyfer darbwylo cynulleidfa, wrth i gyfranwyr uchel eu statws cymdeithasol gyflwyno a dehongli'r rhyfel yn ôl daliadau penodol. Dadl y papur hwn yw y cynhyrchwyd disgwrs grefyddol gref gan sylwebwyr y Wasg Gymreig ynghylch ystyr a phwrpas y rhyfel, gan roi ystyriaeth ddwys i broffwydoliaeth, Iachawdwriaeth, a dyfodiad oes newydd, lle y chwaraeir rôl ganolog gan Gristnogaeth.

Allweddeiriau: Rhyfel Byd Cyntaf, Cymru, y wasg, diwylliant, crefydd.

‘What if this is Armageddon?’: Religion and the Welsh Press in the First World War

Abstract: This paper analyses the Welsh periodical press during the First World War, with an emphasis on the way an important aspect of the Welsh war culture was constructed. As an integral part of civil society, the press represented a powerful platform from where audiences could be influenced, as contributors of prominent social standing presented, interpreted, and framed the war in particular ways and in accordance with personal beliefs and cultural traditions. This paper argues that a powerful religious discourse was constructed by commentators in the Welsh press with regards to the meaning and purpose of the war, with thoughtful consideration given to prophecy, salvation, and the coming of a new age where Christianity would play a central role.

Key words: First World War, Wales, the press, culture, religion.

Cyflwyniad

Yn ddiweddar, cafwyd sawl astudiaeth sy'n bwrw golwg beirniadol ar brofiad Cymru o'r Rhyfel Byd Cyntaf, gan gyfrannu'n amserol at ein dealltwriaeth o un o gyfnodau mwyaf cythryblus a gwaedlyd hanes Cymru fodern.¹ Croesewir y don newydd hon o hanesyddiaeth Gymreig, sydd yn wahanol i'r gweithiau hanesyddol clasurol Cymreig a ffafriai gyd-destunau llawer ehangach i esbonio ffurfiant y genedl.² Yn yr hanesyddiaeth Gymreig o'r Rhyfel Byd Cyntaf, gellir adnabod dylanwad y 'tro diwylliannol' a ddatblygodd yn hanesyddiaeth ryngwladol y rhyfel. Ffocws yr ymagwedd hon yn gyffredinol o fewn hanes rhyngwladol oedd yr arferion a'r cynrychioliadau a gynhyrchid gan gymdeithas, ac yn wreiddiol roedd yn ymateb i'r ymdriniaeth elitaidd a thraddodiadol â hanes gwleidyddol a diplomyddol.³ Yn sgil hyn, mae ffocws ar sut y paratowyd gwledydd gwahanol ar gyfer y Rhyfel Byd Cyntaf wedi tyfu i gynnwys agweddau diwylliannol, yn ychwanegol at y rhai milwrol ac economaidd amlwg.⁴

¹ Astudiaeth semenol yng Nghymru oedd Gaffney, Angela (2000), *Aftermath: Remembering the Great War in Wales* (Cardiff: University of Wales Press). Mae gweithiau mwy diweddar yn cynnwys: Cragoe, Matthew, a Williams, Chris (2007) (goln), *Wales and War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cardiff: University of Wales Press); Barlow, Robin (2014), *Wales and World War One* (Llandysul: Gomer Press); Jenkins, Gwyn (2014), *Cymry'r Rhyfel Byd Cyntaf* (Talybont: Y Lolfa); Hughes, Clive (2014), *I'r Fyddin Fechgyn Gwalia! Recriwtio i'r Fyddin yng Ngogledd-Orllewin Cymru 1914-16* (Llanrwst: Gwasg Carreg Gwalch); Hicks, Jonathan (2016), *The Welsh at Mametz Wood: The Somme 1916* (Talybont: Y Lolfa); Matthews, Gethin (2016) (gol.), *Creithiau: Dylanwad y Rhyfel Mawr ar Gymdeithas a Diwylliant yng Nghymru* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru); Hicks, Jonathan (2017), *The Welsh at Passchendaele* (Tal-y-Bont: Y Lolfa); John, Steven (2017), *Welsh at War: From Mons to Loos and the Gallipoli Tragedy* (Barnsley: Pen and Sword); Llwyd, Alan (2018), *Colli'r Hogiau: Cymru a'r Rhyfel Mawr 1914-1918* (Llandysul: Gomer). Hefyd, gweler y bennod "'Ha! Ha! among the Trumpets" – a Century of Warfare: Cowardice, Courage and Hatred', yn Davies, Russell (2015), *People, Places and Passions: 'Pain and Pleasure': A Social History of Wales and the Welsh, 1870-1945* (Cardiff: University of Wales Press), tt. 275-318.

² Mae'r astudiaethau hanes 'macro' hyn o Gymru yn cynnwys Morgan, Kenneth O. (1982), *Rebirth of a Nation: A History of Modern Wales* (Oxford: Oxford University Press); Williams, Gwyn Alf (1985), *When Was Wales? A History of the Welsh* (London: Penguin Books); Jones, John Graham (1990), *The History of Wales* (Cardiff: University of Wales Press); Jenkins, Philip (1992), *The History of Modern Wales 1536-1990* (London: Longman); Jones, R. Merfyn (1999), *Cymru 2000: Hanes Cymru yn yr Ugeinfed Ganrif* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru); Evans, D. Gareth (2000), *A History of Wales 1906-2000* (Cardiff: University of Wales Press); Morris, Jan (2000), *Wales: Epic Views of a Small Country* (London: Penguin Books); Ross, David (2005), *Wales: History of a Nation* (New Lanark: Geddes and Grosset); Jenkins, Geraint (2007), *A Concise History of Wales* (Cambridge: Cambridge University Press); Davies, John (2007), *A History of Wales* (London: Penguin Books); Gower, Jon (2013), *The Story of Wales* (London: BBC Books).

³ Burke, Peter (2004), *What is Cultural History?* (Cambridge: Polity Press), t. 2.

⁴ Mae rhai o'r prif weithiau a chyfrolau yn y maes hwn yn cynnwys Fussell, Paul (1975), *The Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press); Kocka, Jurgen (1984), *Facing Total War: German Society, 1914-1918*, cyfieithwyd gan Barbara Weinberger (Cambridge, MA: Cambridge University Press); Becker, Jean-Jacques (1985), *The Great War and the French People*, cyfieithwyd gan Arnold Pomerans (Providence: Berg); Winter, Jay (1995), *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press); Horne, John (1997) (gol.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press); Audoin-Rouzeau, Stéphane, a Becker, Annette (2003), *Understanding the Great War 14-18*, cyfieithwyd gan Catherine Temerson (New York: Hill and Wang); Smith, Leonard V., Audoin-Rouzeau, Stéphane, a Becker, Annette (2003) (goln), *France and the Great War 1914-1918*

Bwriad y gweithiau hyn yw olrhain sut yr oedd cymdeithasau yn dod i ddeall, dehongli, a chyflwyno'r rhyfel drwy dalu sylw i strwythurau'r gymdeithas sifil, sef y sefydliadau a'r arferion hynny y tu hwnt i ffiniau'r wladwriaeth. Yn ganolog i'r astudiaethau hyn y mae'r cysyniad o 'ddiwylliant rhyfel' a ddiffinnir gan haneswyr fel system o gynrychioliadau a gynorthwyai bobl i wneud synnwyr o'r rhyfel, a'u perswadio eu hunain i barhau i'w ymladd.⁵ Gellir adnabod diwylliant rhyfel drwy amlygu sut y tynnwyd ar agweddau o ddiwylliant er mwyn rhoi ystyr penodol i'r rhyfel. Roedd hyn yn agwedd ar yr hunanysgogi a ddigwyddodd mewn cymdeithasau Ewropeaidd y tu hwnt i bamedrau'r gwladwriaethau, lle mai'r prif gyfrifoldeb oedd paratoi'r lluoedd arfog, diwydiannau a'r economi. Fel y noda John Horne:

The war was held to involve not only the physical and territorial integrity of the national community but its distinctive values, ways of life and political institutions ... Not only the state, but the associational life of civil society, rallied behind the national cause.⁶

Cyflyrwyd natur yr ysgogi a'r diwylliant rhyfel gan ddatblygiad bywyd gwleidyddol a diwylliannol y gymdeithas.⁷ Yn ogystal, buddsoddwyd syniadau, delweddau ac ymagweddau penodol y gymdeithas yn yr ymdrech rhyfel. Dyma un o hanfodion 'profiad' rhyfel, felly, lle y mae'r sefyllfa Gymreig yn haeddu sylw pellach.

Dengys yr hanesyddiaethau rhyngwladol a Phrydeinig fod gwedd grefyddol i ddiwylliannau rhyfel y Rhyfel Byd Cyntaf.⁸ Dadleua Philip Jenkins, er enghraifft, fod rôl amlwg gan grefydd

(Cambridge: Cambridge University Press); Winter, Jay, a Prost, Antoine (2005), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press); Bridgham, Fred (2006) (gol.), *The First World War as a Clash of Cultures* (Rochester NY: Camden House); Kramer, Alan (2008), *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (Oxford: Oxford University Press); Winter, Jay (2014) (gol.), *The Cambridge History of the First World War: Volume III: Civil Society* (Cambridge: Cambridge University Press).

⁵ Smith, Audoin-Rouzeau, Becker (goln), *France and the Great War*, t. xv.

⁶ Horne, John, 'Introduction', yn Horne (gol.), *State, society and mobilization*, t. 2.

⁷ *Ibid.*, t. 1.

⁸ Hoover, Arlie Jack (1989), *God, Germany, and Britain in the Great War: A Study in Clerical Nationalism* (New York: Praeger); Becker, Annette (1998), *War and Faith: The Religious Imagination in France, 1914-1930* (Oxford: Berg Publishers); Schweitzer, Richard (2003), *The Cross and the Trenches: Religious Faith and Doubt Among British and American Great War Soldiers* (Westport: Praeger); Snape, Michael (2005), *God and the British Soldier: Religion and the British Army in the First and Second World Wars* (London: Routledge); Burleigh, Michael (2007), *Sacred Causes: The Clash of Religion and Politics, from the Great War to the War on Terror* (New York: Harper Collins); Robbins, Keith (2008), *England, Ireland, Scotland, Wales: The Christian Church 1900-2000* (Oxford: Oxford University Press); Becker, Annette (2012), *Faith, Ideologies, and the 'cultures of war'*, yn Horne, John (gol.), *A Companion to World War I* (Chichester: Wiley-Blackwell); Gregory, Adrian (2014), 'Beliefs and Religion', yn Winter, Jay (gol.), *The Cambridge History of the First World War: Volume III: Civil Society* (Cambridge: Cambridge University Press), tt. 418-44; Boniface, Xavier (2014), *Histoire religieuse de la Grande Guerre* (Paris: Librairie Arthème Fayard); Jenkins, Philip (2014), *The Great and Holy War: How World War I changed religion for ever* (Oxford: Lion Books); Besier, Gerhard (2015), 'The Great War and Religion in Comparative Perspective: Why the Christian Culture of War Prevailed over Religiously-Motivated Pacifism in 1914', *Kirchliche Zeitgeschichte*, 28 (1), 21-65; Houlihan, Patrick J. (2015), *Catholicism and the Great War: Religion and everyday life in Germany and Austria-Hungary, 1914-1922* (Cambridge: Cambridge University Press); Houlihan,

ym mhrofiad pob gwlad a frwydrodd yn y rhyfel, drwy nodi yn enwedig sut y cymathwyd delweddau crefyddol yn eu hymdrechion propaganda. Mor weledol oedd crefydd mewn manau, disgrifia Jenkins y cyfnod fel *'the prostitution of religious rhetoric'*, ac effeithiau'r rhyfel yn gweddnwedd y dirwedd grefyddol fyd-eang.⁹ Mae gweithiau Alan Kramer ac Adrian Gregory hefyd yn amlygu swyddogaeth ddylanwadol crefydd wrth i lywodraethau, eglwysi, ac unigolion gysylltu amcanion cenedlaethol â negeseuon crefyddol.¹⁰ Ceir amlinelliad tebyg o agweddau'r eglwysi yn y rhyfel gan Keith Robbins, sy'n esbonio eu bod wedi cynnig math o genedl arall drwy bwysleisio'r grym yr oedd ganddynt i dynnu ar ffyddlondeb eu haelodau er budd ymdrech y rhyfel:

Denominations, as became evident, were fully as capable as nations of demanding absolute 'loyalty'.¹¹

Yn ogystal, mae cyfrol Michael Snape ac Edward Madigan yn crynhoi'r astudiaethau diweddar ar gaplaniaid byddin Prydain. Casglant fod clerigwyr wedi cyfrannu at ystyriaethau moesol y rhyfel a chwarae rhan bwysig wrth ddehongli'r rhyfel mewn termau crefyddol.¹²

Gwelir gwedd grefyddol o fewn yr hanesyddiaeth Gymreig hefyd.¹³ Cynigia'r testunau hyn fod rôl bwysig i grefydd yn yr ymateb Cymreig i'r rhyfel, p'un ai ar lefel bersonol neu sefydliadol. Amlinellir agweddau'r enwadau Anghydfurfiol, er enghraifft, gan Robert Pope:

Ar ôl dechrau'r rhyfel ym 1914, datganai mwyafrif sylweddol arweinwyr yr eglwysi yn Lloegr a Chymru yn gyson eu cefnogaeth selog i'r rhyfel. Ar y cyfan, derbyniodd arweinwyr yr eglwysi ddadl y llywodraeth yn ddi-gwestiwn. Dylid cefnogi'r ymgyrch i sicrhau cyfiawnder i'r cenhedloedd

Patrick J. (2015), 'The Churches', yn Daniel, Ute et al., *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_churches> [Cyrchwyd: 15 Mawrth 2016]; Houlihan, Patrick J. (2015), 'Religious Mobilization and Popular Belief', yn Daniel, Ute et al., *1914–1918-online International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/religious_mobilization_and_popular_belief> [Cyrchwyd: 15 Mawrth 2016]; Paiano, Maria (2015), 'Religious Mobilization and Popular Belief (Italy)', yn Daniel, Ute et al., *1914–1918-online: International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/religious_mobilization_and_popular_belief_italy> [Cyrchwyd: 12 Mawrth 2016]; Snape, Michael, a Madigan, Edward (2016) (goln), *The Clergy in Khaki: New Perspectives on British Army Chaplaincy in the First World War* (London: Routledge).

⁹ Jenkins, *The Great and Holy War*, t. 369.

¹⁰ Kramer, *Dynamic of Destruction*, tt. 175–80; Gregory, *The Last Great War*, tt. 152–86; Gregory, 'Beliefs and Religion', tt. 418–44.

¹¹ Robbins, *England, Ireland, Scotland, Wales*, t. 150.

¹² Snape a Madigan (goln), *The Clergy in Khaki*, t. 3.

¹³ Davies, Dewi Eirug (1988), *Byddin y Brenin: Cymru a'i chrefydd yn y Rhyfel Mawr* (Abertawe: Tŷ John Penry); Morgan, Dafydd Densil (1997), "'Christ and the War": Some Aspects of the Welsh Experience, 1914–18', *Journal of Welsh Religious History*, vol. 5, 73–91; Pope, Robert, 'Christ and Caesar? Welsh Nonconformists and the State, 1914–1918', yn Cragoe a Williams (goln), *Wales and War*, tt. 165–83; Morgan, Dafydd Densil (2011), *The Span of the Cross: Christian Religion and Society in Wales 1914–2000* (Cardiff: University of Wales Press); Barlow, *Wales and World War One*; Pope, Robert (2014), 'Duw ar Draï ar Orwel Pell: Capeli Cymru a'r Rhyfel Mawr', *Y Traethodydd*, Hydref, 213–30; Matthews, Gethin, "'Un o Ryfeloedd yr Arglywydd": Eglwysi Anghydfurfiol Cymru a'r Rhyfel Mawr, 1914–1915', yn Matthews (gol.), *Creithiau*, tt. 34–62.

bychain yn wyneb y peiriant didostur, militaraid, ymerodrol. Eu tuedd oedd defnyddio geirfa a delweddaeth grefyddol er mwyn gwneud hyn.¹⁴

Mewn modd tebyg, noda Dafydd Densil Morgan ymdrechion rhai o weinidogion Cymru a ddaeth i fabwysiadu rôl swyddogion recriwtio:

Scriptual language was commandeered for militaristic use and Nonconformist ministers, to say nothing of Anglican prelates, became recruiting officers.¹⁵

Meddai Dewi Eirug Davies hefyd:

Trwy gydol y Rhyfel, ni wÿrodd yr enwadau oddi wrth eu hargyhoeddiad ynghylch cyfiawnder achos Prydain.¹⁶

Dengys yr astudiaethau hyn fod crefydd sefydliadol wedi hawlio rhan ym mhrofiad Cymru o'r rhyfel. Serch hyn, nid olrhain diwylliant rhyfel oedd ffocws y gweithiau hyn, ac ni thalwyd lawer o sylw chwaith i rôl un o gyfryngau mwyaf dylanwadol cymdeithas y cyfnod – y Wasg.

Yn wir, llwyfan pwysig i gyfryngu a magu diwylliant rhyfel oedd y Wasg. Yn gysyniadol, mae'r Wasg yn rhan allweddol o'r gymdeithas sifil ac yn endid pwysig sy'n cynhyrchu ac yn cynnal disgysiau. Awgryma Pierre Purseigle, er enghraifft, fod cymdeithas sifil y gwahanol wledydd wedi cyfrannu, drwy wahanol ddulliau, at fonitro a sensro barn gyhoeddus ar adeg y rhyfel.¹⁷ Roedd y Wasg yn llwyfan i unigolion dylanwadol gael darbwylo eu cynulleidfaoedd mewn ffordd benodol, led-ymreolaethol, ac roedd cyfranwyr y misolion a'r cyfnodolion yn aml yn cynnwys gweinidogion, academyddion, a gwleidyddion. Ymgorfforai'r Wasg hon dair strategaeth glasurol Aristotle er mwyn darbwylo cynulleidfa: yr *ethos*, a gyfeiria at statws a hygredd y negesydd fel ffynhonnell gredadwy; y *pathos*, a noda'r defnydd o themâu emosiynol er mwyn targedu cynulleidfa benodol; a'r *logos*, a ddisgrifia strwythur y ddadl fel un resymegol.

Yng ngeiriau Antonio Gramsci, felly, roedd y Wasg Gymreig ei hun yn rym rheolaethol a oedd yn medru trwytho a datblygu arferion, syniadau, agweddau, a moesau cymdeithasol.¹⁸ Fel y noda Chris Williams ynghylch swyddogaeth y Wasg yn y cyfnod, er nad ydoedd o reidrwydd yn adlewyrchu'r farn gyhoeddus, yr oedd fodd bynnag yn cynrychioli ffynhonnell bwysig i ddinasyddion gael gweld y byd.¹⁹ I grynhoi, roedd y Wasg yn ffynhonnell bwerus a oedd yn medru llunio golwg benodol ar ddigwyddiadau, gan chwarae rhan bwysig yn natblygiad diwylliant rhyfel.

¹⁴ Pope, 'Duw ar Draï ar Orwel Pell', 215.

¹⁵ Morgan, "'Christ and the War'", 74–5.

¹⁶ Davies, *Byddin y Brenin*, t. 51.

¹⁷ Purseigle, Pierre (2005) (gol.), *Warfare and Belligerence: Perspectives in First World War Studies* (Lieden: Brill), t. 25.

¹⁸ Gramsci, Antonio (2007), *Selections from the Prison Notebooks*, cyfieithiwyd gan Hoare, Quitin, a Smith, Geoffrey Nowell (London: Lawrence & Wishart Ltd), t. 242.

¹⁹ Williams, Chris (2003), "'Our War History in Cartoons is Unique": J. M. Staniforth, British Public Opinion, and the South African War, 1899–1902', *War in History*, 20 (4), 494.

Rhyfel Cyfiawn, Rhyfel Sanctaidd

Mae'n debyg i un o gaplaniaid byddin Prydain, George Studdert Kennedy ('*Woodbine Willie*'), ddatgan bod cychwyn y rhyfel wedi achosi '*a run on the bank of God*'.²⁰ Gellir sylwi ar yr hyn yr oedd Kennedy yn ei olygu yn y Wasg Gymreig, er gwaethaf y syndod a fynegwyd gan rai yn sgil cyhoeddiad y rhyfel. Lanswyd y misolyn *Welsh Outlook* ym mis Ionawr 1914 gan y diwydiannwr ac Aelod Seneddol Rhyddfrydol Trefaldwyn, David Davies, ynghyd â'r academydd, y gweithiwr sifil, a golygydd y cylchgrawn, Thomas Jones, Rhymni. Disgrifir daliadau'r *Welsh Outlook* gan Meic Stephens fel '*Liberal, internationalist, moderately decentralist but often rigidly conservative over ideological questions*'.²¹ Yn rhifyn cyntaf y misolyn wedi cychwyn y rhyfel, nododd Jones:

Even now, we cannot realize it; we find ourselves reading the headlines of a newspaper, and we have to force our imaginations to realize that it is not a novel we are reading.²²

Cwestiynodd Jones yn gynnar beth oedd union ystyr y rhyfel:

The truth is that none of us know or will ever know what war means.²³

Serch hyn, daeth y Wasg i ddechongli'r rhyfel yn ôl daliadau diwylliannol ac ideolegol y cyfnod. Ym mhob un o'r teitlau misol a chwarterol, bu trafodaeth ar y rhyfel yn uwdd o ddaliadau a delweddau Cristnogol. Yng nghylchgrawn llenyddol *Y Geninen* a olygid gan John 'Eifionydd' Thomas yng Nghaernarfon, dadleuodd D. Jones ym mis Hydref 1914 fod y rhyfel yn arwydd fod Cristnogaeth wedi colli ei dylanwad ar wledydd Ewrop. Gan ddisgrifio'r rhyfel fel 'yr Armagedon arswydus', meddai Jones:

Duwiau ffaidd Golud, Pleser, Glythineb, a'u tras, oedd yn derbyn sylw ac addoliad miloedd er ys rhawg. Am ryw reswm neu gilydd, y mae cŵn gwancus Rhyfel o leiaf wedi eu gollwng yn rhydd unwaith eto; ac nid oes ond y Nefoedd fawr a wŷyr pa bryd y ceir hwy yn ôl i'r gynllyfan.²⁴

I nifer, roedd y rhyfel yn cynrychioli Armagedon, sef y lleoliad ar gyfer y frwydr dyngedfennol yn ystod yr amserau olaf, fel y nodir yn Llyfr y Datguddiad. Roedd seiliau'r syniad hwn yn mynd yn ôl bron cenhedlaeth at ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, wrth i densiynau rhyngwladol gynyddu yn sgil polisiau cenedlaetholgar, rhaglenni arfogi, sefydlu cynghreiriau strategol, a sawl argyfwng rhyngwladol. Mor gynnar â 1886, gwelwyd y papur wythnosol

²⁰ Gregory, Adrian, 'Beliefs and Religion', yn Winter (gol.), *The Cambridge History of the First World War*, tt. 418–44.

²¹ Stephens, Meic (1998), *The New Companion to the Literature of Wales* (Cardiff: University of Wales Press), t. 632.

²² 'Notes of the Month' (1914), *Welsh Outlook*, Medi, 375.

²³ Ibid.

²⁴ Jones, D. (1914), 'Rhyfel y Cenhedloedd', *Y Geninen*, Hydref, 270.

Baner ac Amserau Cymru yn nodi bod ‘y rhagolwg mor fygythiol fel y ceir y proffwydi eisoes yn taeru unwaith yn rhagor fod “Brwydr Armagedon” ar fin cael ei hymladd’.²⁵ Yn ystod ‘Argyfwng Gorffennaf’, y cyfnod rhwng llofruddiaeth Archddug Ferdinand ar 28 Mehefin 1914 a chyhoeddiadau rhyfel fis yn ddiweddarach, roedd proffwydo y byddai rhyfel Ewropeaidd yn cynrychioli Armagedon yn gyffredin. Nododd y *Cambria Daily Leader*, er enghraifft, ar 31 Gorffennaf:

The mind is slow to accept the possibility that, in a day, in a week, that European Armageddon of which so many tongues have spoken and pens written may be upon us.²⁶

Ddiwrnod ar ôl i Brydain gyhoeddi'r rhyfel, gofynnodd papur enwadol yr Annibynwyr, *Y Tyst*: ‘Beth os mai hon yw Armagedon?’²⁷

Ac eithrio'r sylwadau golygyddol, ymddangosodd yn rhifynnau Hydref, Tachwedd, a Rhagfyr 1914 y *Welsh Outlook* erthyglau a osododd y rhyfel mewn cyd-destun crefyddol.²⁸ Er yn gwrthwynebu'r rhyfel, dilynodd cylchgrawn y Bedyddwyr, *Seren Gomer*, yr *Outlook* yn Nhachwedd 1914 wrth feirniadu crefydd ‘wrthnysig’ yr Almaen am iddi hwylyso militariaeth yn y wlad.²⁹ Yr un modd ag yr oedd *Seren Gomer* yn frith o erthyglau a wrthwynebai'r rhyfel ar sail grefyddol, yn 1916 sefydlwyd *Y Deyrnas* gan Thomas Rees, Bangor, er mwyn gwrthwynebu'r rhyfel ar sail egwyddorion Cristnogol, heb unrhyw duedd enwadol. Bu nifer o destunau hefyd yng nghylchgrawn y Methodistiaid Calfinaidd, *Y Traethodydd*, o dan olygyddiaeth John Evan Hughes yn gweld y rhyfel trwy ddrych ystyriaethau Cristnogol, fel y gwnaeth Lewis Williams, Bangor, yn 1915:

Cyn y proffwydi ... edrychid ar ryfel rhwng y cenedloedd fel rhyfel y Duwiau, a phan y collai cenedl, byddai hynny am fod ei Duw yn rhy wan i'w hamddiffyn.³⁰

Yn ogystal, ymddangosodd cynnwys crefyddol yn ymdrin â'r rhyfel yn achlysurol yn y cyfnodolyn *Cymru*, a olygid gan yr academydd a'r Rhyddfrydwyr, Owen M. Edwards, a ddisgrifir gan Malcolm Ballin fel ‘the leading Welsh intellectual of the day’.³¹

Chwaraeodd y *Welsh Outlook* rôl flaenllaw yn cyflwyno'r rhyfel mewn iaith, daliadau, a syniadaeth grefyddol. Fel cyfnodolyn a ddisgrifiwyd gan Tecwyn Lloyd fel un mwyaf

²⁵ ‘Ffurafafen Fygythiol y Cyfandir’, *Baner ac Amserau Cymru*, 29 Medi, 1886, 9.

²⁶ ‘In the Balance’, *Cambria Daily Leader*, 31 Gorffennaf 1914, 4.

²⁷ ‘Rhyfel’, *Y Tyst*, 5 Awst 1914, 8.

²⁸ Figgis, John Neville (1914), ‘Man Versus the Superman’, *Welsh Outlook*, Hydref, 420–22; Thomas, E. E. (1914), ‘Germany’s Political Ideal’, *Welsh Outlook*, Tachwedd, 459–62; Morgan, Herbert (1914), ‘Church and the War’, *Welsh Outlook*, Rhagfyr, 499–501.

²⁹ ‘Y Rhyfel’, *Seren Gomer*, Tachwedd 1914, 281–88.

³⁰ Williams, Lewis (1915), ‘Y Proffwydi, eu Byd, a'u Duw. Fel esiampl i ni yn yr argyfwng presennol’, *Y Traethodydd*, Gorffennaf, 206.

³¹ Ballin, Malcolm (2013), *Welsh Periodicals in English, 1882–2002* (Cardiff: University of Wales Press), t. 31.

'cyfrifol' ac 'ystyriol' y cyfnod, roedd y *Welsh Outlook* yn blatfform i'r elit diwylliannol Cymreig.³² Nid oedd ei gynnwys bob tro ar ffurf ysgrifenedig chwaith. Yn rhifyn Hydref 1914, gwelwyd darlun o St Geneviève, nawddsant Paris, o dan y teitl '*St. Geneviève Watching Over Paris*'.³³ Roedd y darlun hwn yn amserol, a 'gwyrth' Brwydr y Marne yn gefnlen i gyhoeddiad y rhifyn hwn, lle y llwyddodd y Ffrancwyr i atal ymosodiad yr Almaenwyr rai milltiroedd o Baris. Tebyg oedd profiad Paris yn y bumed ganrif, pan rwystrwyd Hyniaid Attila ar gyrion y ddinas yn dilyn gweddiâu Santes Geneviève. Roedd neges y darlun yn arwyddocaol: drwy aros yn driw i air Duw a'r ffydd Gristnogol, gellid atal lluoedd tywyll y rhyfel presennol.

Ffigur 1: 'St Geneviève Watching Over Paris'³⁴

³² Lloyd, Tecwyn (1972), 'Welsh Public Opinion and the First World War', yn *Planet*, 10, 31.

³³ Yn y bumed ganrif, yn ôl y stori, achubwyd Paris rhag Hyniaid Attila gan weddiâu St Geneviève.

³⁴ 'St Geneviève Watching Over Paris' (1914), *Welsh Outlook*, Hydref, 428.

Roedd y darlun hwn hefyd yn enghraifft o ymdrech i gynnwys Cymru o fewn naratif grefyddol y Cynghreiriaid. O dan yr is-bennawd, *'Our Allies and Our Enemy'* yng ngolygyddol mis Medi, amlygwyd natur Gristnogol y Rwsiaid:

Religion is in actual fact a more real force in Russia than in any other European country. Just as the Russian Church has preserved more than any other the ritual of the Early Christians, so the Russian people have more than any other preserved the real spirit of Christ.³⁵

Ymgais i gymodi Cristnogaeth uniongred Rwsia â Christnogaeth y Gorllewin oedd hon, sydd yn arwyddocaol o gofio'r rhwyg hanesyddol o fewn yr Eglwys Gatholig gyda chyhuddiadau o gamgrediniaeth yn cael eu taflu gan y Dwyrain Groegaidd a'r Gorllewin Lladin. Drwy ddechrau ailddiffinio canfyddiadau poblogaidd o'r Rwsiaid mewn termau crefyddol, honnodd Thomas Jones fod pobl Rwsia wedi diogelu gwir ysbryd Crist. Yn gydamserol, awgrymwyd bod yr Almaenwyr wedi gwyrddroi eu crefydd hwy yn un dywyll a pheryglus:

The God on whom they so loudly called is the God who fills bellies and sharpens swords.³⁶

Roedd gweithredoedd yr Almaen yng Ngwlad Belg a Ffrainc ym mis Awst 1914 yn barod wedi cynhyrfu'r wasg Brydeinig, wrth i drefi Belgaid Louvain ac Aarschot, a Lunéville yn Ffrainc, gael eu hysbeilio, a honiadau o ddiwyddio miloedd o sifiliaid Belgaid gael eu lledu.³⁷ Mewn iaith a gâi ei hadleisio genhedlaeth yn ddiweddarach, galwodd y *Daily Mail* yr ymosodiadau ar Louvain yn *'Holocaust of Louvain'*, ieithwedd a adleisiwyd genhedlaeth yn ddiweddarach, yn ystod yr Ail Ryfel Byd.³⁸ Ond pan gyhoeddodd y *Welsh Outlook* ffotograff o eglwys gadeiriol Rheims yn deilchion yn dilyn tân-beleuni'r Almaenwyr, gwelwyd mwy o dystiolaeth o ymosodiadau'r Almaen ar safleoedd diwylliannol a sanctaidd i gydfynd â'r honiadau o'r erchyllterau yng Ngwlad Belg a gogledd Ffrainc. Nodwyd y difrod i Eglwys Gadeiriol Rheims yn y *Welsh Outlook* fel y *'melancholy achievements of German brutality'*.³⁹

³⁵ 'Notes of the Month' (1914), *Welsh Outlook*, Medi, 383.

³⁶ *Ibid.*, 384.

³⁷ Pan ddinistriwyd Louvain gan yr Almaenwyr ddiwedd mis Awst, llosgwyd ei llyfrgell hanesyddol a oedd yn cynnwys cannoedd o ddogfennau hynafol. Ynghyd â diwyddio trigolion, profodd y digwyddiadau hyn, yn ogystal â suddo'r *Lusitania* ym mis Mai 1915, yn rhan ganolog o ymdrech bropaganda Prydain.

³⁸ 'Holocaust of Louvain', *Daily Mail*, 31 Awst, 1914, 8.

³⁹ 'Rheims and its Cathedral' (1915), *Welsh Outlook*, Mai, 191.

Ffigur 2: ‘Destruction of the wonderful architecture at the entrance to Rheims Cathedral’⁴⁰

Cyffyrddodd darluniau Santes Geneviève ac Eglwys Gadeiriol Rheims â themâu canoloesol a ffurfiodd agwedd gyson ar naratif y rhyfel sanctaidd. Yn ‘*The Sword*’, tynnodd T. Huws Davies ar hanesion y Croesgadwyr a Jeanne D’Arc wrth ddadlau dros gyfiawnder y rhyfel, gan ddweud:

They remembered that [the sword] should only be wielded in a truly holy cause and, even then, only by men of clean hands and honest hearts, upright of purpose and spiritual of mind.⁴¹

Dim ond mewn achos sanctaidd felly y gellid cefnogi rhyfela. Dyna oedd dysgeidiaeth y gwleidydd a’r cenedlaetholwr Eidalaid, Guiseppe Mazzini, a ddadleuodd fod rhyfel yn

⁴⁰ ‘Destruction of the wonderful architecture at the entrance to Rheims Cathedral’, *Welsh Outlook*, Mai 1915, 191.

⁴¹ Davies, T. Huws (1915), ‘The Sword’, *Welsh Outlook*, Mai, 174.

drosedd ofnadwy oni bai fod yr achos yn un sanctaidd. Dyfynnwyd Mazzini fel rhan o nodiadau golygyddol rhifyn Mawrth 1916:

Is it enough that we call ourselves Christians, if we desert our brothers at their utmost need, struggling in a holy cause at fearful odds?⁴²

Parhaodd y themâu canoloesol a'r sôn am Groesgadwyr yn achlysurol drwy gydol y rhyfel. Pan gipiwyd Jerusalem ym mis Rhagfyr 1917 gan Lu Aldeithiol yr Aifft, y Cadfridog Edmund Allenby, roedd y cyfeiriadau crefyddol yn amlwg. Ym mis Ionawr 1918, a chipiad diweddar Jerusalem yn sicr dan ystyriaeth, galwodd R. Hugh Davies yn *Y Geninen* nod y rhyfel fel 'croesgad rhyddid y gwledydd'.⁴³ Mynegwyd thema'r Croesgadwyr hefyd mewn cerdd gan A. G. Prys Jones yn y *Welsh Outlook* ym mis Mawrth 1918, gan gymharu milwyr Allenby â Chroesgadwyr Brenin Richard y Cyntaf.⁴⁴

Ystyriwyd y rhyfel fel gornest ddiwinyddol dros gyfeiriad cymdeithas y dyfodol. Datganodd 'Simon Selotes' yn *Y Geninen* yn ystod ymosodiadau'r Somme:

Nid rhwng byddinoedd o gig a gwaed yn unig y mae'r rhyfel hon, ond rhwng tywysogaethau ac awdurdodau, ac yn erbyn drygau ysbrydol yn y nefolion leoedd.⁴⁵

Ymfalchiodd R. Hugh Davies yn rôl Anghydfurfiaeth yn y rhyfel gan awgrymu bod clod haeddiannol i Anghydfurfwyr yn dilyn yr ymladd:

Da gennym fel Ymneilltuwyr am safiad ein gwlad a'i Chynghreiriaid yn erbyn gormes a thrais, ac o blaid rhyddid a thegwch rhyngwladwriaethol.⁴⁶

Amlygwyd ei falchder ymhellach drwy gysylltu egwyddorion Anghydfurfiaeth â'r nodau rhyfel ehangach:

Nid oes un dosbarth y gellir disgwyl iddynt gymeradwyo cymhellion Prydain yn yr ornest bresennol yn fwy calonnog na'r Ymneilltuwyr. Arferasant fod ar hyd eu hanes yn elynion gormes ac yn gyfeillion rhyddid. Pan ddeallwyd mai brwydr egwyddorion ydoedd brwydr y Cyfandir, ni fuont hwyrdrwm i wrando ei hapêl.⁴⁷

Roedd balchder enwadol i'w weld yn gymhelliant i gefnogi'r rhyfel, ac argyhoeddwyd sawl un eu bod yn cyflawni gweithred ddwyfol wrth i'r rhyfel gynrychioli math o 'brawf' i wir Gristnogion. Gwelwyd hyn mewn gohebiaeth yn *Y Geninen* yn 1915 pan gwestiynwyd a

⁴² 'The Message of Mazzini' (1916), *Welsh Outlook*, Mawrth, 79.

⁴³ Davies, R. Hughes (1918), 'Ymneilltuaeth a'r Cyfnod Presennol', *Y Geninen*, Ionawr, 37.

⁴⁴ Jones, A. G. Prys (1918), 'Palestine, 1192–1917', *Welsh Outlook*, Mawrth, 96.

⁴⁵ Selotes, Simon (1916), 'Dylanwad y Rhyfel ar Grefydd y Dyfodol', *Y Geninen*, Hydref, 259.

⁴⁶ Davies, R. Hughes (1918), 'Ymneilltuaeth a'r Cyfnod Presennol', *Y Geninen*, Ionawr, 36.

⁴⁷ Ibid.

oedd y rhyfel yn rhan o gynllun mawr Duw. Yn rhifyn Ionawr, ysgrifennodd E. Tegla Davies fod y rhyfel yn symbol o ddirywiad Cristnogaeth. Gofynnodd:

Os mai cynllun iachawdwriaeth yw cynllun Duw, paham y cyni, y trueni,
y pechod, a'r boen?

Atebodd ei gwestiwn ei hun drwy ddatgan yn gadarn mai: 'Nid ar law Duw y mae rhoi pen ar y rhyfel mawr hwn'.⁴⁸ Pwysleisiodd Davies bwysigrwydd gweddio fel mynegiant mwyaf sylfaenol Cristnogaeth, a dylid ymdrechu i'w wneud yn gyson ac yn ddi-baid, yn hytrach nag ar adegau neilltuol. Ymatebodd T. Elias Parry i erthygl Davies yn rhifyn Gorffennaf gan feirniadu agwedd besimistaidd Davies ynglŷn â dirywiad Cristnogaeth. Mynnodd Parry *fod* y rhyfel yn rhan o gynllun Duw:

Angenrhaid [ydyw rhyfel] i hyrwyddo ac i gyflymu sylweddoliad bwriadau
tragwyddol Duw o ddaioni moesol ac ysprydol i'r hil ddynol.⁴⁹

Cynrychiola'r ohebiaeth rhwng Davies a Parry ddwy ffordd o sut yr oedd Cristnogion yn dehongli'r rhyfel. Gwelwyd un garfan yn dadlau dros fethiant cymdeithas ddiweddar i gynnal y ffydd, wrth i bobl a sefydliadau ildio i ysgogiadau materol a threisgar. Dadleuodd carfan arall, o bosibl wedi eu dallu gan eu cred fod yn rhaid i ryw dda ddod allan o'r cwbl, mai rhan o gynllun mawr Duw oedd y rhyfel, ac mai arwydd ydoedd i ailgydio yn y ffydd Gristnogol er mwyn puro cymdeithas o ddylanwadau drwg.

Hybwyd delweddau crefyddol y Wasg Gymreig gan weithredoedd yr Almaen yng ngwlad Belg a gogledd Ffrainc ym mis Awst 1914. Cymharodd y Parchedig John Neville Figgis fflamau dinistr Louvain â seren Bethlehem, gan ddangos y ffordd i'r Cymry a'u galw mewn cyrch sanctaidd tuag at faes y gad. Gan gyfeirio at ddysgeidiaeth yr athronydd Almaenaidd, Friedrich Nietzsche, credodd Figgis fod y 'Dydd' wedi cyrraedd:

The strong vein of apocalypticism in Nietzsche is a quality not always
sufficiently recognised. Well, this "Day" has dawned; and the bonfire of
Louvain is its Bethlehem star.⁵⁰

Parhaodd y syniad o'r 'Dydd' dros y blynyddoedd.⁵¹ Yn 1916, cyfeiriwyd at y rhyfel gan G. Bedford Roberts fel 'dydd y prawf'.⁵² Cred Roberts oedd fod Cymru wedi cael ei pharatoi ar gyfer y 'dydd' hwn, ond pryderwyd a fyddai ffydd y Cymry yn ddigon cadarn i oroesi'r rhyfel. Yn *Y Beirniad*, cylchgrawn llenyddol John Morris Jones, soniodd David Miall Edwards yn 1916 mai 'dydd barn ar bawb a phopeth ydyw'r dydd heddyw'.⁵³ Cyflewyd yr un ddelwedd

⁴⁸ Davies, E. Tegla (1915), 'Gweddi a'r Rhyfel', *Y Geninen*, Ionawr, 10.

⁴⁹ Parry, T. Elias (1915), "'Gweddi a'r Rhyfel'", *Y Geninen*, Gorffennaf, 175.

⁵⁰ Figgis, John Neville (1914), 'Man Versus the Superman', *Welsh Outlook*, Hydref, 420.

⁵¹ Cyfeiria hyn at Dydd y Farn, sef yr olygfa lle y deuai Iesu i ddyfarnu ac achub y gwir Gristnogion ar drothwy brwydr Armagedon a diwedd y byd.

⁵² Roberts, G. Bedford (1916), 'Yr Eglwys a'r Dyfodol', *Y Geninen*, Hydref 1916, 252.

⁵³ Edwards, David Miall (1916), 'Y Rhyfel a Hollalluowgrwydd Duw', *Y Beirniad*, Gwanwyn, 1.

yn *Cymru* trwy ddweud mai ‘Dydd Deffro Cydwybod’ oedd y cyfnod presennol, ynghyd â’r weledigaeth mai ‘dydd yw hwn y rhaid adeiladu fel yr adeiledid y deml yn amser Nehemiah; un llaw yn gweithio yn y gwaith, a’r llaw arall yn dal arf’.⁵⁴ Ystyriodd Lewis Williams yn *Y Traethodydd* a oedd y ‘Dydd’ hwn yn brawf a osodwyd gan Dduw:

Diameu fod rhywbeth o’i le yng ngwareiddiad y Gorllewin, a bod llawer yn credu fod Duw wedi codi’r Almaen, nid i’n gorchfygu, ond i’n ceryddu am ein hanystyriaeth a’n hanghyfiawnder a’n balchter a’n pechod. Ein dyledswydd yn awr ydyw dysgu gwersi moesol a chrefyddol yr amgylchiadau a gofalu fod pob peth a wnawn ar sylfaeni moesol.⁵⁵

Roedd y cysyniad o ‘Ddydd y Farn’ yn bodoli felly yn y Wasg Gymreig. Yn debyg i gyfeiriadau at Armagedon, ar y naill law roedd hyn yn esiampl o ddeallusion a sylwebwyr Cymru yn tynnu ar waddol ddiwylliannol y cyfnod a phortreadu’r rhyfel mewn iaith a delweddau Beiblaidd. Ar y llaw arall, dangosai sut yr oedd delfrydau Cristnogol yn cynnal yr ymdrech ryfel Gymreig drwy ei chlymu wrth naratif a phroffwydoliaeth y Beibl. Ynghyd ag ymdrechion eraill i gynnwys crefydd o fewn dehongliad o’r rhyfel, gan gynnwys ffurfio undod crefyddol ymysg y Cynghreiriaid, dangosai cynnwys y Wasg Gymreig y gred ymysg nifer o sylwebwyr fod elfen sanctaidd sylweddol i’r rhyfel. Effaith hyn oedd cyflwyno’r syniad o ryfel cyfiawn i’r ddisgwrs.

Crefydd yr Almaen

Ceisiodd sylwebwyr y Wasg Gymreig gyfleu darlun o ryfel dau-begynol, y da yn erbyn y drwg, y cyfiawn yn erbyn yr anghyfiawn, a’r sanctaidd yn erbyn y materol. Yn ogystal â phwysleisio’r daliadau crefyddol a oedd ynghlwm wrth ymdrech y Cynghreiriaid, talwyd sylw hefyd i nodweddion crefyddol yr Almaen. Os oedd y Cynghreiriaid yn brwydro rhyfel sanctaidd er mwyn amddiffyn delfrydau Cristnogaeth, rhaid bod y gelyn wedi ymgorffori natur anghristnogol.

Ym misoedd cynnar y rhyfel, cyhuddwyd yr Almaen o fod wedi gwyrddroi Cristnogaeth. Enghraifft amlwg o hyn oedd erthygl gan D. Jones yn *Y Geninen* ym mis Hydref 1914. Cyhuddodd Jones yr Almaen o fod yn wlad ‘ffug-sancteiddiol’, a heb unrhyw afael ar wir Gristnogaeth. Gobeithiai ‘mai ydynged sydd o flaen y teyrn balch, ffug-sancteiddiol a achosodd y rhyfel trychinebus hwn fydd cael ei amddifadu o’i dra-arglwyddiaeth a’i osod mewn cadwynau cedyrn dros ei oes’.⁵⁶ Gwelwyd yr ymgyrch i ddelweddu’r Almaenwyr fel cenedl heb ffydd yn cael gafael yn y Wasg Gymreig yn gynnar a chyflwynwyd y ddelwedd o Almaen anghristnogol yn gyson drwy gydol y rhyfel.

⁵⁴ Edwards, Owen. M (1916), ‘Dydd Deffro Cydwybod’, *Cymru*, Ebrill, 154.

⁵⁵ Williams, Lewis (1915), ‘Y Proffwydi, eu Byd, a’u Duw. Fel esiampl i ni yn yr argyfwng presennol’, *Y Traethodydd*, Gorffennaf, 211.

⁵⁶ Jones, D. (1914), ‘Rhyfel y Cenhedloedd’, *Y Geninen*, Hydref, 271–2.

Dehonglodd Jones foesau a gwerthoedd yr Almaen yn ôl daliadau Cristnogol Cymru hefyd. Yn yr un erthygl, bychanwyd honiadau'r Almaen o fod yn wlad Gristnogol. Cyfeiriodd Jones at garfan benodol o gymdeithas yr Almaen, y *Junkers*, sef yr uchelwyr a'r dosbarth uwch hanesyddol Prwsiaidd:

Proffesant [y *Junkers*] gredu a dysgu egwyddorion y grefydd Gristionogol; a dywedir y bydd eu hymherawdwr, yn awr ac eilwaith, yn esgyn i'r pulpud i bregethu sêl dros yr hyn a alwant hwy yn *wladgarwch* ddigon o flaen eu heiddgedd dros lwyddiant y grefydd Gristionogol!⁵⁷

Ymosodiad oedd hwn ar honiadau'r Almaen ei bod yn ymgorffori *Kultur* gwaraidd a Christnogol. Dadleuwyd bod y grefydd Almaenaidd yn cynnwys delfrydau hunanol a oedd yn caniatáu i unigolion ymddwyn yn dreisgar ac anufudd. Cynigiodd hyn esboniad ar weithredoedd yr Almaenwyr yng ngogledd Ffrainc a Gwlad Belg lle y dinistriwyd trefi diwylliannol a dienyddiwyd trigolion. Crisialwyd hyn gan E. E. Thomas yn y *Welsh Outlook* ym mis Tachwedd 1914. Gwnaeth Thomas sylw am Brotestaniaeth yr Almaen:

[It has] become extremely individualistic, and has lost both the political and religious motives which started it on its career.⁵⁸

Yn *Y Traethodydd* yn 1915, cyhuddodd J. Richards ddiwinyddiaeth Brotestannaidd Almaenig hefyd o fod yn 'Dduwiaeth' yn hytrach na Christnogaeth:

Mae y dybiaeth yn ddiamwys ynom, fod Germani wedi cael tuedd ac ateg nid egwan i'w pholisi milwrol dihafarch presennol, yn y ffaith ddarfod iddi farchog ei hangorion Cristnogol.⁵⁹

Yn nhyb Richards, roedd yr Almaen wedi rhoi'r gorau i'w chredoau Cristnogol a mynd ar drywydd addoli militariaeth yn ei lle.

Safbwynt poblogaidd yn y Wasg Gymreig ynghylch daliadau crefyddol yr Almaen oedd eu natur milwrol. Disodlwyd Duw Cristnogaeth gan Dduw militariaeth. Ymddangosodd y cyhuddiadau hyn yn gynnar, a golygyddol y *Welsh Outlook* ym mis Medi 1914 yn cyhuddo'r Almaen o addoli militariaeth:

The really dangerous point about militarism in Germany is that it is, with a large part of the nation, almost a religious belief; they have made it into an idol or a philosophy and worship it freely; it is not just something stuck on to their daily lives from above.⁶⁰

⁵⁷ Ibid., 270.

⁵⁸ Thomas, E. E. (1914), 'Germany's Political Ideal', *Welsh Outlook*, Tachwedd, 461.

⁵⁹ Richards, J. (1915), 'A gaiff Efe ffydd ar y ddaear?', *Y Traethodydd*, Ebrill, 103.

⁶⁰ 'Notes of the Month' (1914), *Welsh Outlook*, Medi, 377.

Yn yr un modd, dyma Thomas Hughes yn crybwyll ‘Yr Efengyl Germanaidd’ yn rhifyn mis Ebrill 1915 *Y Geninen*:

Un o brif erthyglau yr efengyl hon ydyw fod rhyfel yn anhebgorol tuag at lwyddiant cenedl rymus ac uchelgeisiol, a bod cyfnod hirfaith o heddwch yn niweidiol i ddatblygiad a pherffeithiad rhinweddau materol a moesol cenedl.⁶¹

Canfuwyd militariaeth yn rym nerthol a hanfodol i'r Almaen yn ei chais am lwyddiant cenedlaethol. Daeth militariaeth yn rhinwedd y drefn wleidyddol, gymaint ag y disodlwyd Cristnogaeth gan filitariaeth fel ffydd i'w haddoli. Nododd O. M. Edwards yn *Cymru* yn 1915 fod yr Almaen wedi ‘troi ei natur ddynol yn natur satanaidd’.⁶² Ffug-sancteiddrwydd oedd un o nodweddion yr Almaen felly, ac yn gyrru'r grefydd newydd hon yr oedd teyrnas Prwsia. Fel y sylwodd J. Davies yn *Y Geninen* yn 1917:

Amcan Milwriaeth Prwsia yw creu nefoedd newydd trwy greu daear newydd, a thrwy hynny wyrdroi egwyddor lywodraethol y byd.⁶³

Wrth ddangos yr Almaen fel gwlad a oedd wedi colli golwg ar ei chredoau Cristnogol, awgrymwyd yn gydamserol fod Cymru yn driw i'w ffydd. Mynegwyd hyn mewn mwy nag un ffordd, gan gynnwys cerddi, megis ‘Gweddiwch Dros yr Almaen’ gan J. R. Tryfanwy. Mewn cerdd a oedd yn proffesu cryfder Cristnogaeth dros filwriaeth yr Almaen, gorffennodd yr ail bennill (allan o bedwar) gyda chyfeiriad cwta, unwaith eto, at Ddydd y Farn:

Gweddiwch dros yr Almaen
A lethodd Felgium dlos –
Y gadarn falch a fathrodd
Y Fechan ddewr i'r ffos!
Cyfiawnder llym fo'ch cleddau,
A chariad iddo'n garn, –
Nid gynnau Krupp, ond gwenau Crist,
A erys fore'r Farn.⁶⁴

Cyfeiria'r gerdd hon at falchder a milwriaeth yr Almaen fel nodweddion a oedd yn flaengar yn ei bywyd cenedlaethol. Roedd gofyn am ‘weddio dros yr Almaen’ hefyd yn dangos tosturi, yn hytrach na chasineb, ar ran Tryfanwy. Felly, gwelwyd cyhuddiadau mewn sawl ffurf bod yr Almaen yn gwyrddroi ei chrefydd, ond a oedd bob tro'n seiliedig ar y rhagdybiaeth Gymreig ein bod ‘ni’ yn berchen ar Gristnogaeth ‘gwell’.

⁶¹ Hughes, Thomas (1915), ‘Achlysur ac Achos y Rhyfel Bresennol’, *Y Geninen*, Ebrill, 93.

⁶² Edwards, Owen M. (1915), ‘Cwmp yr Almaen’, *Cymru*, Chwefror, 105.

⁶³ Davies, J. (1917), ‘Nefoedd Newydd a Daear Newydd’, *Y Geninen*, Ebrill, 83.

⁶⁴ Tryfanwy, J. R. (1915), ‘Gweddiwch Dros yr Almaen’, *Cymru*, Mawrth, 198.

Wrth i'r Almaen gael ei delweddu fel gwlad ddi-Dduw, ceisiwyd adnabod y pechadur – neu'r pechaduriaid – a oedd yn gyfrifol am y cyflwr hwn. Roedd y *Junkers* yn un. Ond yr oedd y Kaiser hefyd yn darged hawdd i nifer o destunau'r Wasg. Dyma a wnaeth Thomas Hughes wrth geisio egluro tarddiad y rhyfel. Ysgrifennodd yn *Y Geninen*:

Perswadiodd y Caisar ei hun ei fod yn ffafrddyn y Goruchaf – wedi ei ddewis i gario allan fwriadau amlwg rhagluniaeth.⁶⁵

Yn yr un rhifyn, gwelwyd englyn lle bo'r awdur yn anhysbys, sef 'Yr Almaen'. Ochr-yn-ochr â disgrifiadau Beiblaidd o'r Almaen fel 'Sodom bechadurus' ac 'uffern boeth', cyfeiriwyd at y Kaiser fel y 'llyw' a oedd i'w 'ddamnio'. Disgrifiwyd ef yn 'Pharo', fel unben a oedd yn rheoli'r wlad yn llym:

Dyma hen wlad y damniol lyw; – o'i mewn
Mae'r Gwn Mawr bâr ddistryw:
Sodom bechadurus ydyw, –
Uffern boeth lle mae Pharo'n byw!⁶⁶

Gwelwyd hefyd yn yr un rhifyn englyn arall yn cyflwyno'r Kaiser yn benodol fel unigolyn di-Dduw. Ysgrifennwyd 'Y Caisar' gan Mafonwy a chyhuddwyd ef o fod yn 'gawr didduw' a oedd yn addoli'r diafol:

Y Caisar penwan, annuw, – rudda'i ffyrdd
Ffals â gwaedlyd ddilyw:
Gwaradwyddus gawr didduw;–
Wele, ei ddiawl yw ei dduw!⁶⁷

Cyhoeddwyd yn *Y Geninen* nifer o englynion tebyg, gydag 'Y Caisar', 'Y Caiser', 'Y Kaiser' yn deitlau poblogaidd.⁶⁸ Dengys y sylw a rhoddwyd i Wilhelm II sut yr oedd sylwebwyr Cymru yn gwahaniaethu rhwng y genedl Almaenig gyfan ac elfennau penodol ohoni neu o'i diwylliant. Yn ogystal â'r Caisar, nodwyd dosbarth cymdeithasol y *Junkers*, teyrnas dra-arglwyddiaethol Prwsia, a'r athronydd Friedrich Nietzsche fel rhai a lywiodd natur crefydd yr Almaen. Ysgrifennodd 'Shenkyn ap Morgan' er enghraifft, am rôl Prwsia yn rhifyn Hydref 1917 y *Welsh Outlook*:

The rule of Prussia in Germany has always savoured more of the dark reactionism of the East, than of clean and progressive Christianity.⁶⁹

⁶⁵ Hughes, Thomas (1915), 'Achlysur ac Achos y Rhyfel Bresennol', *Y Geninen*, Ebrill, 91–2.

⁶⁶ 'Yr Almaen' (1915), *Y Geninen*, Ebrill, 135.

⁶⁷ Mafonwy (1915), 'Y Caisar', *Y Geninen*, Ebrill, 89.

⁶⁸ Cyhoeddwyd 11 englyn o dan y teitlau hyn yn *Y Geninen* rhwng Ebrill 1915 a Ionawr 1918. Gwelwyd englynion 'Yr Almaen' ym mis Ebrill 1915 ac 'Y Crown Prins' ym mis Hydref 1916 hefyd yn sôn am y Caisar.

⁶⁹ ap Morgan, Shenkyn (1917), 'The War in the Balkans', *Welsh Outlook*, Hydref, 338.

Rai misoedd ynghynt yn *Y Geninen*, soniwyd am ddylanwad rhai o unigolion mwyaf blaenllaw diwylliant ac athroniaeth yr Almaen ar gwrs crefyddol y wlad:

Ysbryd y gwrthgiliad [o Gristnogaeth] a lefarai trwy Nietzsche a Treitschke, a hwnnw sy'n awr wedi ymgnewdoli yn ymerodraeth Germany. Hwnnw sydd heddyw'n gwneud Europe yn Aceldama fwy gwaedlyd nag erioed o'r blaen.⁷⁰

Ymddangosodd Friedrich Nietzsche yn gynnar iawn yn ymdriniaeth y Wasg. Yn '*Man Versus the Superman*', ymosododd y Parchedig John Neville Figgis ar syniadaeth wrth-Gristnogol yr athronydd Almaenaidd.⁷¹ Cyfeiriwyd yn nheithl yr erthygl at yr Übermensch, sef delfryd Nietzsche o'r hyn y dylai dynoliaeth anelu ato, fel yr amlygwyd yn ei destun 1883, *Thus Spoke Zarathustra*. Cyflwynwyd yr Übermensch fel cyferbyniad i arallfydiaeth Cristnogaeth er mwyn annog y ddynoliaeth i'w gwella ei hun. Roedd yn gysyniad a oedd yn gwrthdaro'n llwyr yn erbyn Cristnogaeth gan ei fod yn rhybuddio ei gynulleidfa i wrthod unrhyw syniadaeth oruwchnaturiol, megis Cristnogaeth. Cyplyswyd yr Übermensch â marwolaeth Duw. Ar ôl datgan '*God is dead*', cyflwynwyd yr Übermensch fel crëwr gwerthoedd newydd. Mewn byd heb grefydd, ni fyddai bellach unrhyw fframwaith moesau a fyddai'n creu a mesur gwerthoedd, gan greu gwacter lle y gallai'r Übermensch osod ei werthoedd ei hun. Ond i Figgis, y gwerthoedd hyn oedd militariaeth a dirywiad gwareiddiad, a gynrychiolai grefydd wyrgam. Esboniodd:

Germany, or rather Prussia, if she attains world-empire, would in the same way propagate her own ideals and with them perhaps a new world-religion. This religion would be some development of Nietzsche's gospel of *The Will to Power*, the title of one of his later and most illuminating works. That is what we mean by saying that Nietzsche is the torch that lit this flame.⁷²

Tebyg oedd barn J. Richards yn *Y Traethodydd*, yn cyhuddo'r Almaen o'i 'hethol' ei hun yn 'ddiamod' uwchben cenedloedd eraill Ewrop. Soniodd am 'hyder humanol yr Almaen' a chysylltodd enaid y wlad â syniadaeth Nietzsche:

Wele genedl wedi ceisio gwneud dyn newydd, eithr wrth batrwm a chynllun estronol iawn i arfer a defion cread a thwf; a Duw a'i gŵyr, mae ei ymbalfalu direswm a diedifar yn dryllio byd.⁷³

Roedd targedu Nietzsche yn agwedd gyffredin ar yr ymateb Prydeinig ehangach. Cymaint oedd presenoldeb Nietzsche yng ngornest ddiwylliannol y rhyfel, fe'i gelwid gan rai y rhyfel 'Ewro-Nietzscheaidd'. Noda Stuart Wallace enghraifft o siop lyfrau ym Mhiccadilly a oedd yn arddangos y casgliad diweddaraf o weithiau Nietzsche yn yr iaith Saesneg. Y geiriad a

⁷⁰ Selotes, Simon (1917), 'Dylanwad y Rhyfel ar Grefydd y Dyfodol', *Y Geninen*, Ionawr, 24.

⁷¹ Figgis, John Neville (1914), 'Man Versus the Superman', *Welsh Outlook*, Hydref, 422.

⁷² Ibid.

⁷³ Richards, J. (1915), 'A gaiff Efe ffydd ar y ddaear?', *Y Traethodydd*, Ebrill, 100.

ddefnyddiwyd er mwyn eu hysbysebu oedd ‘*The Euro-Nietzschean war. Read the Devil in order to fight him the better*’.⁷⁴ Roedd targedu Nietzsche, neu unrhyw Almaenwr unigol arall, megis y Kaiser, yn enghraifft o hanfodoli'r Almaen, sef ceisio esbonio gweithredoedd yr Almaen yn ôl dysg ei phobl. Yn wir, gwelwyd triniaeth debyg i'r cadfridog a'r hanesydd, Friedrich von Bernhadi, a'r gwleidydd cenedlaetholgar, Heinrich von Treitschke, wrth i ddeallusion Prydain dynnu sylw at ysgrifau rhyfelgar yr unigolion hyn fel tystiolaeth o fwriad yr Almaen i gychwyn y rhyfel.

Roedd yr Almaen felly, yn ymgorffori rhinweddau gwrthgrefyddol Nietzsche, a llwyddodd propagandwyr, deallusion, ac elit Prydain i gyfleu rhyfel daubegynnol rhwng y Cynghreiriaid Cristnogol a'r Tiwtoniaid di-Dduw. Wrth briodoli tarddiad y rhyfel i'r tueddiadau anghristnogol hyn, bu'n rhaid, felly, i Brydain ymateb yn gyferbyniol. Gyda hynny, byddai'n briodol iawn petai Cristnogaeth yn amlwg yn ymdrech y rhyfel ym Mhrydain er mwyn dinistrio'r grymoedd gwrth-Gristnogol, Nietzscheaidd.

Dyrchafu Crefydd

Argyhoeddwyd nifer fod y rhyfel yn cynrychioli cychwyn oes newydd. Cynrychiolai'r rhyfel gyfnod o newid mawr wrth i fyd newydd ymddangos ar y gorwel, yn barod i ddisodli'r hen fyd. Byddai hen arferion, egwyddorion, a strwythurau cymdeithasol yn cael eu disodli gan rai newydd yn sgil y rhyfel. Rhoddwyd ystyriaeth ddwys i rôl Cristnogaeth wedi'r rhyfel ac i sut y dylai'r Eglwys a Christnogion ymateb i'r newidiadau yn y byd. Fel y mynegodd y Parchedig Pierce Owen yn 1917, ‘colled mawr fydd ennill y frwydr, os na fanteisia crefydd arni’.⁷⁵

Gofynnodd G. Bedford Roberts yn *Y Geninen* yn 1916: ‘A drengodd [yr eglwys] yn y ddrycin? A foddwyd yr arch yn nilyw y gyflafan erch?’⁷⁶ Roedd Roberts yn rhagweld cyfnod newydd wedi i'r rhyfel orffen gan gydnabod bod yn rhaid i'r eglwys gynnig atebion newydd i broblemau'r byd: ‘dilys yw fod ganddi waith mawr cyfaddasu ei hun ar gyfer y problemau newydd a ddaw’.⁷⁷ Profodd y rhyfel i fod yn argyfwng i grefydd sefydliadol, a thybiodd Roberts fod y Gymru Gristnogol ‘ar y groesffordd’.⁷⁸ Nid llais unigryw oedd hwn ond un a oedd yn gynrychioliadol o sawl un a boenai fod grymoedd materol wedi disodli'r hen rymoedd ysbrydol. Mynegodd yr Aelod Seneddol, ac ariannydd y *Welsh Outlook*, David Davies, yr un gofid yn 1918:

There is a widespread belief in many quarters that the Church has lost her hold upon humanity, and that more and more, as time goes on, mankind is drifting into the religion of materialism.⁷⁹

⁷⁴ Wallace, Stuart (1988), *War and the Image of Germany: British Academics, 1914–1918* (Edinburgh: John Donald), t. 50.

⁷⁵ Owen, Pierce (1917), ‘Rhai o Wersi y Rhyfel Presennol’, *Y Traethodydd*, Ionawr, 80.

⁷⁶ Roberts, G. Bedford (1916), ‘Yr Eglwys a'r Dyfodol’, *Y Geninen*, Hydref, 252.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid., 253.

⁷⁹ Davies, David (1918), ‘The Church and the League of Nations’, *Welsh Outlook*, Mehefin, 179.

Cafodd rôl yr Eglwys ei beirniadu ar sawl achlysur, fel y gwnaeth Edward Davies yng nghylchgrawn gwrth-rhyfel *Y Deyrnas* ym mis Medi 2017. Wrth grynhoi digwyddiadau o Gynhadledd Heddwch Llandrindod yr haf hwnnw, datganodd fod yr Eglwys wedi ‘colli gafael ar y werin oherwydd aneglurder llais y pulpud ar gwestiynau mawr y dydd’.⁸⁰ Ystyriwyd y rhyfel yn dystiolaeth fod yr Eglwys sefydliadol wedi methu yn ei chenhadaeth a’i dyletswydd.

Yn yr un modd, rhybuddiodd W. R. Jones yn *Y Traethodydd* yn 1916 y byddai’r rhyfel yn effeithio ar foesoldeb y wlad drwy ‘feithrin ysbryd milwrol’. Er yn gefnogol i’r rhyfel, roedd Jones yn ofalus i osgoi mabwysiadu rhai o werthoedd y rhyfela: ‘Y mae rhyfel o’r math hwn’, dywedodd, ‘yn rhwym o ddeffro a chyffroi’r teimladau isaf, mwyaf bwystfilaid, a dieflig ynom, a thuedda yn gryf i feithrin ysbryd milwrol’.⁸¹ Ond gwelodd Jones y rhyfel fel cyfle i genhadaeth newydd. Ceisiodd ef ‘brofi’ bod y rhyfel yn orfodol i Gristnogion er mwyn cymodi dyn â Duw:

Yn yr Eglwys yng nghymdeithas ein Duw a’n Tad deffroir ynom y teimladau mwyaf tyner, llednais a charuaid, a marweiddir yr elfennau bwystfilaid a dieflig.⁸²

Yr un oedd syniadaeth Pierce Owen mewn rhifyn diweddarach o’r *Traethodydd*, a ddadleuodd dros ymladd y rhyfel er mwyn sefydlu cymdeithas well i’r dyfodol.⁸³

Cynigiwyd atebion tebyg gan eraill, a oedd yn gweld y rhyfel fel arwydd pendant y dylai’r Eglwys ailgydio ym mywyd a threfn cymdeithas. Dadleuodd J. Bennet Williams yn *Y Traethodydd* yn 1918:

Onid oes yn awr gyfle gwell nag a fu erioed i egluro a chymell Gwirioneddau hanfodol ein Crefydd i ystyriaeth dynion?⁸⁴

Nododd J. Lewis Williams ‘gyfle’ yr Eglwys i arwain gwareiddiad wedi’r rhyfel:

Dyma angen yr oes, a dyma gyfle yr Eglwys – rhoddi neu ddangos safon bywyd ysbrydol i’r byd.⁸⁵

Aeth T. E. Nicholas gam ymhellach yn *Y Deyrnas* wrth ddadlau dros allu’r Eglwys a Christnogaeth yn y dyfodol nid yn unig i adfywio cymdeithas, ond hefyd i Grist ‘lywodraethu’r byd’:

Sonia rhywrai am fyd newydd; ond os mai’r dynion a ddamniodd yr hen fyd fydd ben, gwae fydd i’r byd newydd wedyn. Rhaid i’r Eglwys fynnu llais i Grist yn y byd newydd.⁸⁶

⁸⁰ Davies, Edward (1917), ‘Gwersi’r Gynhadledd’, *Y Deyrnas*, Medi, 7.

⁸¹ Jones, W. R. (1916), ‘Yr Eglwys a’r Rhyfel’, *Y Traethodydd*, Ebrill, 157.

⁸² Ibid., 159.

⁸³ Owen, Pierce (1917), ‘Rhai o Wersi y Rhyfel Presennol’, *Y Traethodydd*, Ionawr, 70–80.

⁸⁴ Williams, J. Bennet (1918), ‘Y Pulpud a’r Argyfwng Presennol’, *Y Traethodydd*, Ebrill 1918, 130.

⁸⁵ Williams, J. Lewis (1918), ‘Brwydr y Teyrnasoedd’, *Y Geninen*, Ebrill 1918, 93.

⁸⁶ Nicholas, T. E. (1917), ‘Llywodraeth Crist ar y Byd drwy ei Eglwys’, *Y Deyrnas*, Medi 1917, 12.

Gwelodd Nicholas filwriaeth fel y drygioni a fodolai ym mhob gwlad, ac er mwyn gwarchod rhag milwriaeth y dyfodol galwodd ar yr Eglwys i gynnig i'w phobloedd ddehongliad mwy 'cywir' o Grist a fyddai'n briodol i'r byd newydd.

Ategydd y syniad o fyd newydd yn dyfod ymysg trafodaethau gwleidyddol o sefydlu Cynghrair y Cenhedloedd wedi'r rhyfel, gyda'r bwriad o geisio lleddfu'r posibilrwydd o ryfel yn y dyfodol. Un cefnogwr brwd i Gynghrair y Cenhedloedd oedd David Davies. I Davies, byddai'n rhaid i'r Eglwys ddod yn esbonydd i syniadau'r oes newydd er mwyn adennill ei hygredded a'i grym mewn cymdeithas. Galwodd ar yr Eglwys i adfer ei statws fel grym cymdeithasol drwy gymathu ei hegwyddorion â gweledigaeth wleidyddol Cynghrair y Cenhedloedd. Byddai methiant yr Eglwys i sefydlu hyn yn drychineb:

Will it not be truthfully said that if the Church loses this opportunity, our profession of religion is a sham and an illusion?⁸⁷

Wedi ei argyhoeddi dros gyfiawnder y rhyfel, galwodd Davies am 'abertth' er mwyn gwireddu dyfodol yn seiliedig ar egwyddorion Cristnogol:

When the issues at stake are vital to the moral progress of the human race, compromise is unthinkable. Sacrifice for an ideal, and for the Right, is the watchword of the New Testament ... The duty of the Church lies rather in the purification of our war-aims, and in preparing the minds of her followers for a righteous reconstruction of the world. Above all, she should insist that the new structure should be based upon the principles of Christianity.⁸⁸

Cefnogwyd safbwynt Davies mewn llythyr i'r *Welsh Outlook* gan y diwinydd a'r llenor, David Miall Edwards. Roedd Edwards ar y pryd yn dal y Gadair Athroniaeth Crefydd ac Athrawiaeth Gristnogol yng Ngholeg Coffa, Aberhonddu, ac yr oedd hefyd yn olygydd y papur enwadol *Y Dysgedydd*. Credai Edwards fod amcanion y gwleidyddion yn urddasol ac yn gywir, ond ni fedrai Cynghrair y Cenhedloedd lwyddo heb gefnogaeth 'foesol' cymdeithas. '*And who is to supply this*', meddai Edwards, '*if not the Churches?*'.⁸⁹

Bu pwysau hefyd ar yr eglwysi i'w diwygio eu hunain, a thrafodwyd y posibilrwydd o uno'r enwadau gwahanol yng Nghymru. Yn Ionawr 1917, mynegodd 'Simon Selotes' fod y rhyfel wedi llwyddo i wanhau'r rhwystrau enwadol a fodolai mewn Anghydfurfiaeth. A'r rhyfel yn cael ei ymladd yn enw Crist, nid oedd unrhyw le ar gyfer sectyddiaeth Gristnogol. Unodd y rhyfel y gwahanol enwadau mewn achos cyffredin gan gynnig mewnwelediad posibl i'r dyfodol. Galwyd y posibilrwydd hwn yn un o ganlyniadau 'mwyaf bendithiol' y rhyfel, gyda'r gobaith y byddai'r enwadau yn nesáu at ei gilydd yn y dyfodol a rhoi i'r naill ochr

⁸⁷ Davies, David (1918), 'The Church and the League of Nations', *Welsh Outlook*, Mehefin, 179.

⁸⁸ *Ibid.*, 180.

⁸⁹ Edwards, David Miall (1918), 'Correspondence', *Welsh Outlook*, Gorffennaf, 233.

ddaliadau a oedd yn gwrthdaro â'i gilydd.⁹⁰ Cyfeiriwyd at gynlluniau yn Lloegr i sefydlu Eglwys Rydd Genedlaethol ac at alwadau yn yr Alban i uno'r holl enwadau. Ymddengys fod y rhyfel wedi datgelu'r ffaith fod gan yr enwadau gwahanol gynifer o bethau'n gyffredin:

Ac onid yw'n bryd bellach tewi â sôn, yng Nghymru, am Gydffurfwyr ac Anghydfurfwyr, am Eglwys Sefydledig ac Eglwysi Rhyddion. Nid oes ystyr mwyach i'r termau hyn a'u tebyg, oblegid yr ydym *oll* yn eglwysi rhyddion a chydredd. Ac heblaw hynny, yr ydym oll yn un o ran credo, – yn addoli'r un Duw, yn canu'r un emynau, ac yn gobeithio am yr un nefoedd.⁹¹

Yn yr un rhifyn, awgrymodd y clericwr a'r bardd, Robert Williams, y dylid sefydlu undeb a fyddai'n llwyfan unedig i holl enwadau Ymneilltuaeth. Williams oedd ficer Betws Garmon a churad parhaol Waunfawr. Dadleuodd y byddai undeb enwadau Ymneilltuaeth yn cryfhau'r enwadau ac yn eu paratoi'n briodol ar gyfer unrhyw ryfel yn y dyfodol drwy ateb apeliadau'r Llywodraeth gydag un llais:

Gallem, yn un enwad cryf, gario dylanwad mawr i ddwyn diwygiadau cymdeithasol i ddeddfwriaeth y wlad. Ac nid ydym yn hollol sicr na bydd yn rhaid ail ymladd eto frwydrau rhyddid crefyddol gyda mwy o angerddoldeb nag a fu yn rhan i neb o honom ni. Byddai i ni fod yn un yn help mawr yn nydd y frwydr.⁹²

Awgryma'r drafodaeth hon fod Cristnogaeth sefydliadol Cymru ar adeg y rhyfel wedi bygwth cael ei chanoli neu ei huno. Mewn sawl achos, dehonglwyd nod y rhyfel fel un cyffredin i holl enwadau'r Anghydfurfwyr. Ymddengys fod natur y rhyfel wedi achosi i sawl sylwebydd roi ystyriaeth ddifrifol i ddyfodol Cristnogaeth sefydliadol. O ganlyniad, cynigiwyd syniadau i ganoli a chryfhau Ymneilltuaeth yn dilyn y rhyfel i warchod rhag rhwystredigaeth a gwrthdaro rhyngddynt yn y dyfodol.

Yn ogystal â diwygio sefydliadol, soniwyd hefyd am ddiwygio ysbrydol fel ymateb i'r rhyfel. Wrth sôn am effeithiau'r rhyfel yn 1917, nododd y gweinidog Methodisitiad Calfinaidd, John Davies, yn *Y Geninen*:

Dyma ni rhwng mynyddoedd a brynau ein gwlad â'n gwisg genedlaethol yn ddarnau ar y llawr a'n hanrhydedd yn y llwch.⁹³

Tebyg oedd rhagolygon O. M. Edwards am y flwyddyn honno: 'Ni welir yno ond ansicrwydd, difrod anaele, a phryder ingol'.⁹⁴ Serch y ddelwedd dywyll ac anobeithiol hon, roedd gobaith y byddai'r dyfodol yn un llewyrchus yn dilyn y rhyfel. Gwelwyd y rhyfel gan sawl un fel 'gwawr' newydd yn torri. Ysgrifennodd Davies am 'greu daear newydd' trwy 'wneud nefoedd

⁹⁰ Selotes, Simon (1917), 'Dylanwad y Rhyfel ar Grefydd y Dyfodol', *Y Geninen*, Ionawr, 26–7.

⁹¹ *Ibid.*, 27.

⁹² Williams, Robert (1917), 'Undeb yr Enwadau', *Y Geninen*, Ionawr, 34.

⁹³ Davies, John (1917), 'Nefoedd Newydd a Daear Newydd', *Y Geninen*, Ebrill, 84.

⁹⁴ Edwards, Owen, M. (1917), 'Y Rhagolygon', *Cymru*, Ionawr, 11.

newydd'. Nid oedd cyflwr presennol Cristnogaeth y wlad yn 'foddhaol' i Davies. Y gobaith oedd 'dyrchafu'r wlad' yn dilyn y rhyfel:

Os yw crefydd i barhau yn ei dylanwad ar ein gwlad, rhaid yw ei dyrchafu i dir uwch ac awyrgylch gliriach nag y mae ynndo ar hyn o bryd.⁹⁵

Mynegodd hefyd y rhyfel fel cyfle i 'buro' cymdeithas a dadleuodd dros 'undeb ysbryd' a 'meithrin *esprit de corps*' ymysg yr enwadau. Drwy wneud, 'fe grëir nefoedd newydd, a cha'n gwehelyth fwynhau daear newydd, a Chymdeithas newydd – burach ac iachach'.⁹⁶

Bwriad y gymdeithas newydd 'burach ac iachach' oedd rhoi terfyn ar ryfeloedd y dyfodol. Un ffordd o wireddu hyn fyddai sefydlu 'brawdgarwch Cristnogol'. Dyma oedd gweledigaeth D. Stanley Jones a ysgrifennodd at *Y Deyrnas*. I Jones, byddai'r 'brawdgarwch Cristnogol' yn seiliedig ar 'berthynas ysbrydol dynion â'i gilydd yn Iesu Grist' yn hytrach na fel aelodau o'r un genedl.⁹⁷ Roedd y rhyfel yn symptom nid o fethiant Cristnogaeth, ond yn hytrach methiant yr Eglwys i gyfieithu'r efengyl. Yn rhifyn nesaf *Y Deyrnas*, mynnodd yr athro a'r llenor, John Evan Thomas, nad oedd y rhyfel yn ymwneud â 'rhyddid' a 'chyfiawnder' ond yn hytrach yn ganlyniad 'anocheladwy i syniadau cyfeiliornus ymhob gwlad am ddyletswydd dyn at ddyn, a dyn at Dduw'.⁹⁸ Os gallai'r Eglwys blannu brawdgarwch Cristnogol yn ei dilynwyr, byddai'r ysbryd Cristnogol, drwy ei natur drawswladol, yn drech na grym cenedlgarwch ac yn trechu unrhyw anghydfod rhwng gwladwriaethau. Esboniodd Thomas:

Rhaid i amcanion cenedlaethol ac ymerodraethol gael eu symud o'r neilltu, a gosod lles cyffredinol dynoliaeth yn eu lle.⁹⁹

Roedd pwyslais yr 'ysbryd' yn fwy amlwg mewn rhai teitlau nag eraill. Mae'n wir i'r cysyniad fod yn gymharol gyffredin yn y Wasg, fel y dangosir gan J. Lewis Williams yn *Y Geninen* yn 1918 pan ddadleuodd mai 'un o wendidau penaf bywyd ein hoes yw ei bod wedi colli safonau ysprydol i'w bywyd'.¹⁰⁰ Ond fel cylchgrawn heddychol gwrth-ryfel, roedd yr 'ysbryd' i'w weld yn fwy amlwg yng nghynnwys *Y Deyrnas*. Mewn apêl i Gristnogion ddechrau adeiladu byd gwell, datganodd Thomas Rees yng ngolygyddol mis Rhagfyr 1917:

A phrif waith pob Cristion bob dydd hyd ddiwedd y rhyfel a ddylai fod creu barn ac ysbryd yn y wlad hon, trwy weddi, myfyrdod a dadl, a phob moddion moesol ac ysbrydol, a gynhyrchai lywodraeth gymwys a pharod i apelio at reswm ac ysbryd Germani ac Awstria, fel y codai ac y tyfai yno ysbryd rheswm a thangnefedd mewn atebiad.¹⁰¹

⁹⁵ Davies, John (1917), 'Nefoedd Newydd a Daear Newydd', *Y Geninen*, Ebrill, 85.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Jones, D. Stanley (1917), 'Henry Richard: Apostol Heddwch', *Y Deyrnas*, Ionawr, 5.

⁹⁸ Thomas, John Evan (1917), 'Y Deml Newydd', *Y Deyrnas*, Chwefror, 12.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Rees, Thomas (1918), 'Brwydr y Teyrnasoedd', *Y Geninen*, Ebrill, 93.

¹⁰¹ 'Egwyddorion ac Amgylchiadau' (1917), *Y Deyrnas*, Rhagfyr, 2.

Roedd y syniad o geisio ‘puro’ cymdeithas a dylanwadu ar foesau'r gelyn wedi cael ei drafod eisoes yn y Wasg. Awgrymodd Thomas H. Hughes yn 1916, er enghraifft, fod y rhyfel yn gyfle i ‘buro’ cymdeithas drwy ‘ddwyn pob gradd a dosbarth yn y Deyrnas at ei gilydd’.¹⁰² Fel un arall a welodd y rhyfel fel cyfle i ffurfio cymdeithas well ar gyfer y byd newydd, galwodd ef y rhyfel yn ‘foddion’.

Roedd y trafodaethau yn y Wasg ynghylch rôl Cristnogaeth ar ôl y rhyfel yn enghraifft o elit Cymru yn dygymod nid yn unig ag effeithiau'r rhyfel ar grefydd, ond hefyd dyfodiad moderniaeth. Ystyriwyd gan sawl un fod yr hen fyd yn cael ei ddisodli gan y rhyfel, ac felly trodd y drafodaeth i ganolbwyntio ar sut i greu cymdeithas ddwyfol ar gyfer y dyfodol. Yn ganolog i'r drafodaeth hon oedd addasu'r Eglwys a'r Efengyl i gwrdd ag anghenion yr oes newydd. Fel y soniodd J. Davies yn *Y Geninen*, roedd galw bellach ar ‘arweinwyr’ crefyddol i arwain bywyd ac enaid y wlad. Dywedodd:

Y mae angen am wir arweinwyr i'w dyrchafu i dir uwch o fyw. Nid trwy ddeddfau seneddol y ceir yr adnewyddiad hwn.¹⁰³

Y bwriad felly oedd ‘dyrchafu’ crefydd i lwyfan a fyddai unwaith eto yn rhoi trefn ar gymdeithas a gwleidyddiaeth y wlad.

Casgliadau

Dadleua Alan Kramer fod diwylliant dominyddol ledled Ewrop wedi rhuthro i'r achos cenedlaethol ar gychwyn y rhyfel.¹⁰⁴ Yn yr Almaen, noda Kramer ddylanwad Protestaniaeth y wlad fel grym a gynigiai fath o ollyngdod moesol, a'r rhyfel yn cael ei weld fel barn Duw. Yn yr Eidal, gwelwyd trafodaeth ar syniadaeth rhyfel cyfiawn Awstin Sant, tra y gwelwyd Ffrancod yn cydio yn y gred mai Ffrainc oedd merch hynaf yr Eglwys ac y byddai'r rhyfel yn ‘paratoi’ achubiaeth y genedl.¹⁰⁵ Yn Lloegr hefyd, llwyddodd agweddau ar Eglwys Loegr i gorddi rhethreg Gristnogol wrth i Esgob Llundain, A. F. Winnington-Ingram, gyhoeddi bod y rhyfel yn un sanctaidd, ac y byddai'r milwyr a laddwyd yn mynd i'r nefoedd.¹⁰⁶ Ymddengys felly fod y profiad Cymreig wedi dilyn y patrwm Ewropeaidd hwn wrth i grefydd ddod i'r amlwg yn y Wasg mewn ymgais i roi ystyr i'r rhyfel.

Mor gynnar ag Argyfwng Gorffennaf, ceisiwyd dehongli'r hyn a allai ddigwydd mewn ffordd gyfarwydd i'r gynulleidfa Gymreig drwy dynnu ar agwedd ar brif ffrwd diwylliant Cymru. Amlygwyd enghreifftiau o hanesyddiaeth Gristnogol, megis Armagedon a Dydd y Farn, gan y Wasg. Dehongliad oedd hwn a oedd yn ceisio cysylltu proffwydoliaethau Beiblaidd â digwyddiadau cyfoes. Gwelwyd hefyd ymdrechion i ystyried crefydd y Cynghreiriaid fel grym unedig yn erbyn yr Almaen ddi-Dduw ac anwaraidd, a chyflwynwyd y rhyfel fel un

¹⁰² Hughes, Thomas H. (1916), ‘Pa Les Ddaw o'r Rhyfel?’, *Y Geninen*, Ebrill, 131.

¹⁰³ Davies, J. (1917), ‘Nefoedd Newydd a Daear Newydd’, *Y Geninen*, Ebrill, 84.

¹⁰⁴ Kramer, *Dynamic of Destruction*, t. 175.

¹⁰⁵ *Ibid.*, tt. 176–7.

¹⁰⁶ Inglis, Ken, ‘Foreword’, yn Becker, *War and Faith*, t. xi.

sanctaidd a fyddai'n gwarchod y ffordd Gristnogol a Chymreig o fyw. Yn ogystal â hyn, drwy gydol y rhyfel, roedd iachawdwriaeth yn thema yn y drafodaeth grefyddol. Cred nifer oedd bod yr Eglwys wedi methu yn ei darpariaeth a'u chenhadaeth. Roedd y rhyfel hefyd yn symptom o gymdeithas a oedd wedi colli gafael ar ei ffydd, ac felly er mwyn sicrhau dyfodol heb ryfel, roedd 'dyletswydd' ar bobl i edifarhau, plannu Cristnogaeth ym mhob dyn, a chynnig iachawdwriaeth o'r holl ddrygioni yn y byd.

Roedd y syniad o iachawdwriaeth yn gysylltiedig â'r canfyddiad o fyd newydd ar y gorwel, wrth i'r hen drefn gael ei disodli gan y rhyfel. Gellid dehongli'r rhyfel felly, fel y gwna Patrick Houlihan, fel cyfnod o foderniaeth yn herio arferion crefyddol traddodiadol.¹⁰⁷ O ganlyniad, amlygwyd y syniad fod y rhyfel yn gyfle i 'buro' cymdeithas, ac ymddangosodd trafodaeth ynglŷn â ffurfio byd gwell yn dilyn y rhyfel. Daeth dwy ysgol o feddwl i'r amlwg ynghylch hyn. Ar un lefel, ystyriwyd pa fath o rôl y dylai'r Eglwys ei chwarae yn y dyfodol er mwyn sicrhau cymdeithas well na'r un a aeth i ryfel yn 1914. Ar lefel arall, rhoddwyd pwyslais ar 'ysbryd' yr unigolyn. Drwy gysylltu'r unigolyn ag egwyddorion Cristnogol, a'i wneud yn barod i weithredu dysgeidiaeth Crist, gobeithid y gellid creu cymdeithas newydd ar gyfer yr oes newydd; cymdeithas a oedd yn 'lanach' ac yn fwy 'pur' ei hysbryd. Daeth consensws i'r amlwg yn y Wasg y gallai canlyniadau'r rhyfel fod yn sanctaidd, hyd yn oed os nad oedd y rhyfel ei hun yn sanctaidd, yn ôl rhai. Dangosai hyn oll fod crefydd, p'un ai y'i defnyddiwyd i gefnogi'r rhyfel neu i'w wrthwynebu, wedi bod yn rhan annatod o'r ymateb Cymreig i'r rhyfel, ac wedi ffurfio rhan bwysig o'r diwylliant rhyfel Cymreig.

Llyfryddiaeth

Ffynonellau gwreiddiol:

Papurau Newydd a Chyfnodolion / Misolion

Baner ac Amserau Cymru

Y Beirniad

Cambria Daily Leader

Cymru

Daily Mail

Y Deyrnas

Y Geninen

Seren Gomer

Y Traethodydd

Y Tyst

Welsh Outlook

¹⁰⁷ Houlihan, 'Religious Mobilization and Popular Belief'.

Ffynonellau eilaidd:**Llyfrau**

- Audoin-Rouzeau, Stéphane, a Becker, Annette (2003), *Understanding the Great War 14–18*, cyfieithiwyd gan Catherine Temerson (New York: Hill and Wang).
- Ballin, Malcolm (2013), *Welsh Periodicals in English, 1882–2002* (Cardiff: University of Wales Press).
- Barlow, Robin (2014), *Wales and World War One* (Llandysul: Gomer Press).
- Becker, Annette (1998), *War and Faith: The Religious Imagination in France, 1914–1930* (Oxford: Berg Publishers).
- Becker, Jean-Jacques (1985), *The Great War and the French People*, cyfieithiwyd gan Arnold Pomerans (Providence: Berg).
- Boniface, Xavier (2014), *Histoire religieuse de la Grande Guerre* (Paris: Librairie Arthème Fayard).
- Bridgham, Fred (2006) (gol.), *The First World War as a Clash of Cultures* (Rochester, NY: Camden House).
- Burke, Peter (2004), *What is Cultural History?* (Cambridge: Polity Press).
- Burleigh, Michael (2007), *Sacred Causes: The Clash of Religion and Politics, from the Great War to the War on Terror* (New York: Harper Collins).
- Cragoe, Matthew, a Williams, Chris (2007) (goln), *Wales and War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cardiff: University of Wales Press).
- Davies, Dewi Eirug (1988), *Byddin y Brenin: Cymru a'i chrefydd yn y Rhyfel Mawr* (Abertawe: Tŷ John Penry).
- Davies, John (2007), *A History of Wales* (London: Penguin Books).
- Evans, D. Gareth (2000), *A History of Wales 1906–2000* (Cardiff: University of Wales Press).
- Fussell, Paul (1975), *The Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press).
- Gaffney, Angela (2000), *Aftermath: Remembering the Great War in Wales* (Cardiff: University of Wales Press).
- Gregory, Adrian (2008), *The Last Great War: British Society and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Gower, Jon (2013), *The Story of Wales* (London: BBC Books).
- Gramsci, Antonio (2007), *Selections from the Prison Notebooks*, cyfieithiwyd gan Hoare, Quitin, a Smith, Geoffrey Nowell (London: Lawrence & Wishart Ltd).
- Hicks, Jonathan (2016), *The Welsh at Mametz Wood: The Somme 1916* (Talybont: Y Lolfa).
- Hicks, Jonathan (2017), *The Welsh at Paschendaele* (Tal-y-Bont: Y Lolfa).
- Hoover, Arlie Jack (1989), *God, Germany, and Britain in the Great War: A Study in Clerical Nationalism* (New York: Praeger).
- Horne, John (1997) (gol.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press).

- Houlihan, Patrick J. (2015), *Catholicism and the Great War: Religion and everyday life in Germany and Austria-Hungary, 1914–1922* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Hughes, Clive (2014), *I'r Fyddin Fechgyn Gwalia! Recriwtio i'r Fyddin yng Ngogledd-Orllewin Cymru 1914–16* (Llanrwst: Gwasg Carreg Gwalch).
- Jenkins, Geraint (2007), *A Concise History of Wales* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Jenkins, Gwyn (2014), *Cymry'r Rhyfel Byd Cyntaf* (Talybont: Y Lolfa).
- Jenkins, Philip (1992), *The History of Modern Wales 1536–1990* (London: Longman).
- Jenkins, Philip (2014), *The Great and Holy War: How World War I changed religion for ever* (Oxford: Lion Books).
- John, Steven (2017), *Welsh at War: From Mons to Loos and the Gallipoli Tragedy* (Barnsley: Pen and Sword).
- Jones, John Graham (1990), *The History of Wales* (Cardiff: University of Wales Press).
- Jones, R. Merfyn (1999), *Cymru 2000: Hanes Cymru yn yr Ugeinfed Ganrif* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Kocka, Jurgen (1984), *Facing Total War: German Society, 1914–1918*, cyfieithiwyd gan Barbara Weinberger (Cambridge, MA: Cambridge University Press).
- Kramer, Alan (2008), *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (Oxford: Oxford University Press).
- Llwyd, Alan (2018), *Colli'r Hogiau: Cymru a'r Rhyfel Mawr 1914–1918* (Llandysul: Gomer).
- Matthews, Gethin (2016) (gol.), *Creithiau: Dylanwad y Rhyfel Mawr ar Gymdeithas a Diwylliant yng Nghymru* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Morgan, Kenneth O. (1982), *Rebirth of a Nation: A History of Modern Wales* (Oxford: Oxford University Press).
- Morgan, Dafydd Densil (2011), *The Span of the Cross: Christian Religion and Society in Wales 1914–2000* (Cardiff: University of Wales Press).
- Morris, Jan (2000), *Wales: Epic Views of a Small Country* (London: Penguin Books).
- Purseigle, Pierre (2005) (gol.), *Warfare and Belligerence: Perspectives in First World War Studies* (Lieden: Brill).
- Robbins, Keith (2008), *England, Ireland, Scotland, Wales: The Christian Church 1900–2000* (Oxford: Oxford University Press).
- Ross, David (2005), *Wales: History of a Nation* (New Lanark: Geddes and Grosset).
- Schweitzer, Richard (2003), *The Cross and the Trenches: Religious Faith and Doubt Among British and American Great War Soldiers* (Westport: Praeger).
- Smith, Leonard V., Audoin-Rouzeau, Stéphane, a Becker, Annette (2003) (goln), *France and the Great War 1914–1918* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Snape, Michael (2005), *God and the British Soldier: Religion and the British Army in the First and Second World Wars* (London: Routledge).
- Snape, Michael, a Madigan, Edward (2016) (goln), *The Clergy in Khaki: New Perspectives on British Army Chaplaincy in the First World War* (London: Routledge).

- Stephens, Meic (1998), *The New Companion to the Literature of Wales* (Cardiff: University of Wales Press).
- Wallace, Stuart (1988), *War and the Image of Germany: British Academics, 1914–1918* (Edinburgh: John Donald).
- Williams, Gwyn Alf (1985), *When Was Wales? A History of the Welsh* (London: Penguin Books).
- Winter, Jay (1995), *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Winter, Jay (2014) (gol.), *The Cambridge History of the First World War: Volume III: Civil Society* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Winter, Jay, a Prost, Antoine (2005), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press).

Penodau Llyfrau

- Becker, Annette, 'Faith, Ideologies, and the "cultures of war"', yn Horne, John (2012) (gol.), *A Companion to World War I* (Chichester: Wiley-Blackwell), tt. 234–48.
- Davies, Russell (2015), *People, Places and Passions: 'Pain and Pleasure': A Social History of Wales and the Welsh, 1870–1945* (Cardiff: University of Wales Press), tt. 275–318.
- Gregory, Adrian, 'Beliefs and Religion', yn Winter, Jay (2014) (gol.), *The Cambridge History of the First World War: Volume III: Civil Society* (Cambridge: Cambridge University Press), tt. 418–44.
- Matthews, Gethin, "'Un o Ryfeloedd yr Arglwydd": Eglwysi Anghydfurfiol Cymru a'r Rhyfel Mawr, 1914–1915', yn Matthews, Gethin (2016) (gol.), *Creithiau: Dylanwad y Rhyfel Mawr ar Gymdeithas a Diwylliant yng Nghymru* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 34–62.
- Pope, Robert, 'Christ and Caesar? Welsh Nonconformists and the State, 1914–1918', yn Cragoe, Matthew, a Williams, Chris (2007) (gol.), *Wales and War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cardiff: University of Wales Press), tt. 165–83.

Erthyglau

- Besier, Gerhard (2015), 'The Great War and Religion in Comparative Perspective: Why the Christian Culture of War Prevailed over Religiously-Motivated Pacifism in 1914', *Kirchliche Zeitgeschichte*, 28 (1), 21–65.
- Houlihan, Patrick J. (2015), 'The Churches', yn Daniel, Ute et al., *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_churches> [Cyrchwyd: 15 Mawrth 2016].
- Houlihan, Patrick J. (2015), 'Religious Mobilization and Popular Belief', yn Daniel, Ute et al., *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/religious_mobilization_and_popular_belief> [Cyrchwyd: 15 Mawrth 2016].

- Lloyd, Tecwyn (1972), 'Welsh Public Opinion and the First World War', yn *Planet*, 10, 25–37.
- Morgan, Dafydd Densil (1997), "'Christ and the War": Some Aspects of the Welsh Experience, 1914–18', *Journal of Welsh Religious History*, 5, 73–91.
- Paiano, Maria (2015), 'Religious Mobilization and Popular Belief (Italy)', yn Daniel, Ute et al., *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/religious_mobilization_and_popular_belief_italy> [Cyrchwyd: 12 Mawrth 2016].
- Pope, Robert (2014), 'Duw ar Draï ar Orwel Pell: Capeli Cymru a'r Rhyfel Mawr', *Y Traethodydd*, Hydref, 213–30.
- Williams, Chris (2003), "'Our War History in Cartoons is Unique": J. M. Staniforth, British Public Opinion, and the South African War, 1899–1902', *War in History*, 20 (4), 491–525.